

DESCENDENTS ROMÀNICS PENINSULARS DE LÈXIC PALEOHISPÀNIC: UNA PROPOSTA PROBLEMÀTICA

LLUÍS GIMENO BETÍ
Universitat Jaume I
Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona
llgimeno@fil.uji.es

RESUM

El treball analitza uns quants termes procedents de les llengües paleohispàniques que apareixen en diversos autors llatins. D'altra banda, hom en fa un seguiment històric en les llengües hispàniques actuals, tot assenyalant-ne les primeres datacions.

PARAULES CLAU: llengües paleohispàniques; autors llatins; resultats romànics hispànics; primeres datacions.

PENINSULAR ROMANCE DESCENDENTS OF PALEOHISPANIC LEXICON: A PROBLEMATIC PROPOSAL

ABSTRACT

The paper analyzes some terms from paleohispanic languages originated in some Latin authors. On the other hand it is done a historic pursuit in present-day Hispanic languages and showing first appearing.

KEY WORDS: Paleohispanic languages; Latin authors; results; Romance languages; Hispanic; first appearing.

Quan plau a Déu que la fusta peresqua,
en segur port romp àncores y ormeig,
e de poch mal a molt hom morir veig:
null hom és cert d'algun fet com fenesqua.
(Ausiàs March, LXXXII)

Pere-Enric Barreda
In memoriam

Una qüestió a debatre i, sobretot, a pervenir, és el de la transmissió de lèxic paleohispànic a través de les llengües clàssiques, grec i llatí, fins al sorgiment de les llengües romàniques hispàniques i fins i tot a la resta de les romàniques. Bé que aquest és un camp força relliscós, hi ha un fet positiu: alguns autors clàssics, sobretot llatins, citen en les seves obres paraules de procedència indígena més aviat com una curiositat que no pas amb la intenció de fer alguna mena de descripció de les llengües de les diverses ètnies d'Hispania.

Cal dir que aquest és un camp poc analitzat dins la lingüística diacrònica nostrada, que cal tenir en consideració abans de tractar la romanització i amb ella la desaparició de gairebé totes les llengües preromanes.¹ Hom hauria de

¹ Com tothom sap, l'única llengua hispànica que no desaparegué com a conseqüència de la romanització fou l'èuscar.

tenir en compte aquest lèxic, que passà, a través del llatí sobretot, a les llengües romàniques d'Hispania i fins i tot sembla que en algun cas més enllà d'aquest espai geogràfic. La idea, tan senzilla d'exposar, però, ha tingut des de fa temps la seva contraposició, perquè hi ha molts autors, sobretot de la banda dels romanistes, que s'han trobat reticents a l'hora d'acceptar-ne la procedència i, més encara, que pogués haver passat a la Romània.

D'altra banda, tot això s'ha de relacionar amb el contacte entre el llatí i les llengües anomenades de substrat –en aquest cas– hispàniques i llur desaparició com a conseqüència d'aquest contacte. Tanmateix, són molt poques les notícies escrites que proporcionen els escriptors clàssics pel que fa a les llengües indígenes desaparegudes per fer-ne un seguiment de llur desaparició; perquè, què és una llengua morta? Quan es tracta de definir una llengua morta cal tenir present que treballem amb un concepte que no és precisament universal: el de llengua. La nostra cultura ha concebut la llengua com un codi amb límits clars tant en l'espai com en el temps. Aquests límits s'han reforçat amb la creació de formes codificades a les quals podem afegir gramàtiques, diccionaris i tot un corpus que pren com a referent un codi determinat. Tan sols amb aquest concepte de llengua és possible considerar el llatí, per exemple, com una llengua morta, atès que la inintel·ligibilitat amb qualsevol de les llengües romàniques ens fa creure que es tracta de codis independents, però el cert és que el llatí no és una llengua morta, perquè cap comunitat no deixà de parlar-lo. Quan parlem d'una llengua morta, del que estem parlant és d'una llengua que, pels motius que sigui, ha deixat d'ésser parlada per la comunitat que l'emprava. Atès que per deixar de parlar una llengua cal poder parlar-ne una altra, el procés de mort d'una llengua és un procés de substitució, per bé que les llengües puguin desaparèixer per altres causes. Hi ha autors que han proposat quatre tipus de processos de desaparició de llengües, però el que interessa en aquest cas és l'anomenat de "mort gradual" (Campbell i Muntzel 1989: 181-196). És, de fet, el tipus que coneixem com a procés de substitució lingüística. El procés com a tal pot tenir una durada variable, ja se'n comencen a detectar casos de consumació en tres generacions, però en altres el procés pot durar segles. És del tot evident que, per poder deixar de parlar una llengua, cal tenir-ne una altra a disposició, i això no ha de ser un fenomen individual sinó col·lectiu. Però que la bilingüïtzació sigui una condició imprescindible no vol dir que sigui la causa de la mort de les llengües, per bé que l'anàlisi dels processos de substitució sembla que mostri que sí. Efectivament, no es coneix cap comunitat bilingüe que s'hagi mantingut estable, i per "estable" entenem que hagi mantingut un ús equilibrat de les dues llengües i, sobretot, que les hagi transmès totes dues en proporcions semblants o, si més no, sense que hi hagi hagut un desplaçament notable cap a la transmissió d'una de les dues que ha acabat essent l'única. És a dir, el bilingüïsm social és un estat precari que precedeix el monolingüïsm de la comunitat. Una vegada iniciada la bilingüïtzació generalitzada de la comunitat, sigui quina sigui la durada

d'aquest procés, la llengua acaba entrant en la fase de decadència. En l'àmbit del comportament, aquesta fase s'inicia amb la interrupció de la transmissió intergeneracional i aquest és el moment clau del procés a partir del qual difícilment hi ha recuperació i s'entra en la fase irreversible (Junyent 2007: 53-63). En el cas de les llengües paleohispàniques, aquest és el procés que es va seguir.

En posarem un exemple que, segons alguns estudiosos del català, pogué afectar la llengua catalana en la seva gènesi: l'ibèric, (i en això trepitgem potser un terreny encara més relliscós i contravertit que no el de la transmissió de lèxic paleohispànic). Cal dir que la informació que tenim sobre el fenomen de substitució lingüística en el món ibèric és molt escassa. Dues vies úniques ens en reporten informació:

- 1.- Les fonts escrites antigues
- 2.- Els documents arqueològics escrits

i val a dir que les referències literàries antigues a aquesta llengua són molt minses, tardanes i gairebé sempre de poca transcendència. L'absència de referències, per una altra banda, a la llengua i als possibles traductors es poden veure, per exemple, quan l'any 205 aC una ambaixada del senat saguntí formada per deu llegats va viatjar a Roma –introduïda per Publi Corneli Escipió– i va regradar el senat romà per la seva intervenció contra els púnics per boca del major d'ells.² Aquesta situació es repetí l'any 203 aC amb una altra ambaixada saguntina que portava presoners cartaginesos i l'or i la plata amb què aquests pretenien reclutar tropes auxiliars.³

A començaments del segle I aC, Artemídor⁴ –en una referència transmesa per Esteve de Bizanci– assenyala cap a l'any 100 aC que entre els pobles hispànics els que habitaven junt a la mar empraven l'alfabet llatí.

Cap a l'any 45 aC, l'escriptor romà Ciceró a l'obra anomenada *De Divinatione* explica que encara en el seu temps arribaven al Senat romà comissions de púnics i hispànics que necessitaven un traductor.⁵

A l'inici del principat d'August resulta de gran interès la referència de l'historiador grec Estrabó quan afirma que els turdetans havien adoptat el mode

² Titus Livi, *Ad urbe condita*, XXVIII, 39, 1-22.

³ Titus Livi, *Ad urbe condita*, XXX, 21, 3-5.

⁴ Artemídor d'Efes fou un geògraf grec que va viure vers l'any 100 aC. Va viatjar per les costes de la Mediterrània, la mar Roja i sembla que també a oceans més llunyans (potser l'Índic). Va visitar Ibèria i la Gàl·lia i va corregir algunes dades d'Eratòstenes sobre aquests territoris. El seu treball és esmentat per Marcia d'Heraclea i està format per 11 llibres que són sovint esmentats per Estrabó, Esteve Bizantí, Plini el Vell, Sant Isidor de Sevilla i altres. L'obra s'ha perdut però se'n conserven fragments mercès a Marcia amb el periple del Pont Euxí, Bitínia i Paflagònia.

⁵ "...quorum nec scientiam neque explanatorem habeamus, tamquam si Poeni aut Hispani in senatu nostro loquerentur sine interprete", (*de Divinatione Liber Alter*, LXIV, 131).

de vida dels romans i ni tan sols recordaven llur llengua⁶ (Arasa 1994-1995: 85-86).

Alguns exemples més de referència lingüística a altres llengües paleohispàniques es podrien adduir ací, tanmateix tampoc no és aquest el propòsit d'aquest treball, i per tant, això que hem exposat fins ara serveix per fer-nos una idea dels pocs manlleus del llatí a les llengües d'aquell període.

D'altra banda, les afirmacions que ací exposarem solament seran fetes des del punt de vista de la documentació de cert tipus de lèxic indígena hispànic en algun autor llatí, i en aquest sentit val a dir que el primer autor conegut que usa aquest determinat tipus de lèxic és Varró (*cfr.* de Hoz 2010: 180, nota 507).

Columel·la, un autor nascut a Hispania, cita en les seves obres així mateix paraules indígenes, i entre elles, *porca*, terme referit al camp:

iidemque triginta pedum latitudinem et CLXXX longitudinem *porcam* dicunt (*de Re Rustica*. Liber Quintus, I, 5).⁷

També Varró enregistra el terme:

Quod est inter duos sulcos elata terra dicitur *porca*, quod ea seges frumentum porricit. (*Rerum Rusticarum de Agri Cultura*. Liber Primus, XXIX).⁸

En aquest cas, el terme llatí *porca* 'pórca, cavalló, crestall', 'mesura de superfície' ha donat descendents romànics, com ara italià *porca* 'cavalló', català *pórca* 'amplària dels solcs', espanyol *porca* 'marge del camp, de la feixa'. Alhora, el terme va crear algun derivat com el romanès *porcoiu*, *porcan*, *porcsor* 'pilot, munt, cúmul' (REW, 6657). Tota una altra cosa és atribuir-hi un origen bètic o paleohispànic, tal com apunta el mateix Columel·la, perquè no n'és tan clar l'origen. En principi, la forma *porca* és indoeuropea amb paral·lels germànics i cèltics, i per això mateix, ha d'ésser considerada un terme del lèxic llatí patrimonial sense relació amb la mesura bètica, i per tant s'ha d'estimar únicament palaeohispànica l'accepció que fa referència a la mesura del terreny, segons la citació de Columel·la, i deixar com a llatina la que considera el terme com a 'cavalló', citada per Varró (*cfr.* de Hoz 2010: 203). Per tant, ens trobaríem davant dues formes idèntiques, una de llatina *pōrca*, amb *o* breu, que seria l'origen de *porca* 'truja', 'femella del porc', articulada amb una *o* oberta per tot el territori de la llengua, i una segona forma *porca*, origen de la mesura agrària que apareix a la citació de Columel·la que ben probablement es tractaria d'un terme

⁶ τῆ δὲ τῆς χώρας εὐδαιμονία καὶ τὸ ἡμέρον καὶ τὸ πολιτικὸν συνηκολούθησε τοῖς Τουρθητανοῖς, καὶ τοῖς Κελτικοῖς δὲ διὰ τὴν γειννίασιν, ὡς δ' εἶρηκε Πολύβιος διὰ τὴν συγγένειαν: ἀλλ' ἐκείνοις μὲν ἦττον: τὰ πολλὰ γὰρ κωμηδὸν ζῶσιν. οἱ μὲντοι Τουρθητανοὶ καὶ μάλιστα οἱ περὶ τὸν Βαῖτιν τελέως εἰς τὸν Ῥωμαίων μεταβέβληνται τρόπον οὐδὲ τῆς διαλέκτου τῆς σφετέρως ἔτι μεμνημένοι [*Γεωγραφικά*, III, 2, 15].

⁷ I donen el nom de pórca a una superfície de trenta peus d'amplària per cent vuitanta de llargària.

⁸ Allò qu s'aixeca entre dos solcs s'anomena pórca, perquè la llavor es troba aixecada damunt del sòl.

indígena coincident amb el llatí. Una altra explicació per resoldre el problema fonètic de les dues *os* és la donada per Veny que afirma que el terme *pórca*, amb *o* tancada, prové d'una evolució de *porca* amb *o* oberta “potser per atracció paronímica de *morca*, *porga*, etc., o de *solc* (SŪLCU), que tenen *o* tancada” (Veny 2013: 50, mapa núm. 493). Tota una altra qüestió és la plantejada per Joan Coromines al *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*, on llegim que aquest terme té una “estreta relació amb el ll. *pörca* id., del qual sembla provinent, però com que així no s'explica la *ó* tancada del mot català, potser es tracta, més aviat, d'un mot preromà si bé afí d'aqueixa denominació llatina” (VI: 704-705). És a dir, Coromines no esmenta l'accepció de ‘mesura agrària’ que cita Columel·la, ans relaciona el llatí *pörca* amb un probable origen paleohispànic, puix no es pot explicar l'anomalia fonètica catalana consistent en la pronúncia d'*ó* tancada l'*ö* del llatí clàssic, que com tothom sap dóna una *ó* oberta en llatí vulgar i, doncs, en català. Cap al final de l'entrada, afirma que no hi ha una “explicació que valgui” i es demana si podria haver-hi “alguna cosa de preromà o prellatí”, per a plantejar-se si la forma catalana no vindria del llatí, com les seves germanes italià i espanyol, ans provindria d'una forma germana sorotàptica⁹ **pŭrkā*.

El català *pórca* ‘mesura de superfície, equivalent en general a la dotzena part d'un jornal’ (DIEC i DNV) té una extensió geogràfica que abraça part de l'àrea nord-occidental i tortosina (*cf.* DCVB, s. v.). Es documenta per primera vegada, segons Coromines, al Diccionari de Busa-Nebrija en 1507 (DECLC, VI: 704).¹⁰

En castellà antic apareix, sota la forma *puerca*, al Vocabulari d'Alonso de Palencia (1490)¹¹ (*cf.* DECH, s.v.), però aquesta llengua també recull *porca* en 1788 al diccionari de Terreros y Pando: “Lat. *Porca*, medida antigua de España, ó de la Bética, de que hacen mención S. Isidoro y Columela, y según este contenia 30 pies de anchura, y 180 de largo: según Caballero de *pesas, y medidas*, era una medida romana de 60 pies en cuadro, la cual sabese que es de 1200 pies mayor que la primera” i, posteriorment, ja és enregistrat fins a 1925 pels diccionaris no acadèmics.¹² És, en aquesta llengua, un llatinisme.

El portuguès coneix també el terme *porca* i el defineix així: “peça escavada em espiral onde se introduz o parafuso” (DELP, IV: 402), però aquest diccionari revela dubtes respecte al seu origen,¹³ i fins i tot si és paraula portuguesa;¹⁴

⁹ Terme posat en dubte tant per historiadors (Miquel Tarradell), com per lingüistes (Germà Colón), entre altres.

¹⁰ Aquest mateix diccionari n'amplia la informació, tant en català com en italià i espanyol estàndard i dialectal.

¹¹ “Lomo entre surco y surco”.

¹² Citare, aquí els següents: 1846, Salvà; 1853, Domínguez; 1855, Gaspar y Roig; 1869, Domínguez Suplemento; 1895, Zerolo; 1901, Toro y Gómez; 1917, Alemany y Bolufer; 1918, Rodríguez Navas i 1925, Pagés.

¹³ “Tem origem controversa, pois a respeito da sua origem correm diversas hipóteses, de valor variável, mas nenhuma convincente...” (DELP, IV; 402).

malgrat, però, això afirma que la referència més antiga per ara coneguda és de 1813 (Morais).

El terme *gurdus*, usat per Quintilià:

Plurima Gallica eualuerunt ut 'raeda' ac 'petorritum', quorum altero tamen Cicero, altero Horatius utitur. Et 'mappam' circo quoque usitatum nomen Poeni sibi vindicant, et 'gurdos' quos pro stolidis accipit uulgus, ex Hispania duxisse originem audiui. (Institutio Oratoria, 1, 5.57).¹⁵

també és documentat per Aulus Gel·li, autor del segle II pC, que alhora poua de Decimus Libèrius, autor que visqué al segle I aC:

Item in Cacommemone¹⁶: 'hic est' inquit 'ille *gurdus*, quem ego abhinc menses duos ex Africa venientem excepisse tibi narravi (Noctes Atticae, 16.7).¹⁷

El llatí clàssic *gurdus* 'toix, talòs' (Seva et alii: 589) té també el significat, més endavant, de 'beneit, ximple, babau' i en forma d'adjectiu amb el significat de 'pagès, rústec'. Aquest ètim dona origen al calabrès *vrdu*, irpinès (Irpino, Campània) [vrde] 'satisfet', 'fig. tip, fart', lombard *agord* adj. 'abundós', 'copiós', 'pesat', francès *gourd* 'te(n)s', 'tibant', 'dur', occità, català *gort*, *gord*, espanyol i portuguès *gordo* 'gras', 'obès', címric o gal·lès *gordd*. Derivats: calabrès *vrutare*, *abburkare*, localitat d'Andria (Apúlia) 'engreixat' (REW, 3920).

El llatí vulgar *gurdus* 'esmussat, obtús' i també 'babau, toix' no fou general i apareix primerament en Libèrius (segle I a. C.) a través de Aulus Gel·li, com hem vist més amunt. És estrany a tots els escriptors clàssics, i, segons hem vist, Quintilià assegurà que era mot vulgar provinent d'Hispania. No n'és clar, doncs, l'origen, car se'n dubta si ha d'ésser un mot de procedència indoeuropea (celtisme) o paleohispànica, (cfr. DECLC, IV: 566 i nota 1; FEW, IV: 328; de Hoz, 2010:). És mot propi de les llengües hispàniques.

Enregistrat pels repertoris i diccionaris històrics i dialectals catalans: DAG (IV: 168); DCVB (VI: 338); DECLC (IV: 565-566), diatòpicament apareix als repertoris valencians de Sanelo (1800: E 85r,a); Escrig (1851: 462); Llombart (1887: 735); Martí Gadea (1891: 1019) i Martí Gadea (1915: 20). No apareix a C. Ros. En català occidental (tortosí i català nord-occidental) és així mateix conegut: Garcia Girona (1922: 402), Massip (1991: 274, 351) i Riera (1992: 351), entre altres.

El primer esment del mot és de finals del segle XIV en autors com Eiximenis i Turmeda. Sembla, d'altra banda, que ha estat un adjectiu dialectal

¹⁴ "não se sabe até que ponto este voc. é vernáculo" (DELP, IV; 402).

¹⁵ Moltíssims mots gals han pervingut, com ara 'raeda' i 'petorritum', que hom troba a Ciceró i a Horaci. Els fenicis reivindiquen 'mappa', usitat al circ; i jo vaig sentir a dir que 'gurdus', que el poble es serveix per a designar un ximplet, té un origen hispànic.

¹⁶ És el títol d'un dels fragments literaris conservats de Libèrius, publicats en 1873 per Otoo Ribbeck sota el títol de *Reliquae Comitorum Latinorum*.

¹⁷ També al Cacommemmon: vet aquí aquest toix que he rebut, com us vaig dir, a la meua tornada d'Àfrica, fa dos mesos.

en català i estrany, modernament, a l'ús de la gran majoria del nostre territori lingüístic. En català antic també l'usaren pocs autors.¹⁸

L'extensió geogràfica actual és la següent: Maestrat, la Plana de Castelló, València (GGirona); Tortosa, Conca de Tremp, Seu d'Urgell (DAG); Empordà, Baix Aragó, Ribera d'Ebre, Maestrat, Castelló de la Plana, València, Alacant, Eivissa (DCVB); valencià (més que en tot, en la toponímia), Matarranya, Maestrat, tortosí, Priorat, l'Alta Ribagorça, Eivissa, Cerdanya (DECLC); Tortosa, Matarranya, València (encara que no és general), Eivissa, Alta Ribagorça (Massip); Andorra, Pallars, Conflent, Cerdanya, Urgellet (Riera). A les comarques castellonenques de parla catalana, tenim: a l'Alt Maestrat (Culla) *gros, gord*; al Baix Maestrat (la Jana) *gord*; als Ports de Morella (el Forcall) *gord*; a la Plana Alta (Vilafamés) *gros, gord* 'obès'. L'ALTA enregistra el mot *gord* en dos mapes: el 436 'el dit gros' a la localitat de Maella, i el 481 'gras' a Maella, la Pobla de Massaluca, Batea, la Fatarella, Vilalba dels Arcs, Corbera, Gadesa, Caseres, Bot, el Pinell de Brai, Prat de Compte, Orta i Arnes. L'ALDT recull la forma *gord* a les comarques de Terra Alta, Ribera d'Ebre, Baix Ebre, Montsià, Baix Maestrat, Alt Maestrat, Ports de Morella i Tinença de Benifassà (mapa núm. 473 'gras').

En espanyol tenim: DCELC (II: 748-49) *gordo* 'boto, obtuso', 'necio' i de 'embotado' es va passar a 'grueso' i d'ací a 'gordo'. Les primeres documentacions en espanyol són dels anys 1124, 1129 i 1148 com a renom; literàriament, apareix per primera vegada en aquesta llengua en Juan Ruiz (*cfr. supra* i CORDE).

La llengua portuguesa el fa venir del llatí *gurdu* i defineix el terme com 'branco, estúpido; pesado, vagoroso, molendão; desajeitado'. Afegeix que es tracta d'un mot d'origen hispànic: "...Gurdus quos pro stolidis accipit vulgus, ex Hispania duxisse originem audivi", amb la coneguda citació literària de Quintilià (*De Institutione Oratoris*, I, 5, 57). Aquest diccionari, el documenta, com a antropònim, en 1034: "et mater mea Gorda", i encara n'afageix un altre exemple en 1105.

La *Naturalis Historia* de Plini el Vell, per la varietat de registres lingüístics que presenta i per la diversitat temàtica de l'obra, fa que sigui l'autor clàssic llatí i, probablement també grec, més ric en informació lèxica hispànica, i en aquest aspecte, pel que fa a la flora i la fauna, esmentarem *cuniculus*:

M- Varro auctor est a *cuniculis* suffossum in Hispania oppidum (*Naturalis Historia*. VIII, 43.104)¹⁹

Graeci Ophiussam dixere. nec *cuniculos* Ebusus gignit, populates Baliarium messes. (*Naturalis Historia*. III, 11.76)²⁰

¹⁸ Més informació dialectal en la toponímia i en els diversos parlars, *vide* DECLC, s.v.pp. 565.

¹⁹ Marc Varró reporta que una vila fou arruïnada pels conills a Hispània.

²⁰ Els grecs l'anomenen Ophiusa. Ebusus no té pas conills, mentre que aquests animals devasten les messes de les Balears.

leporum generis sunt et quos Hispania *cuniculos* appellat, fecunditatis innumerae famemque Balarum insulis populatis messibus adferentis.²¹ (*Naturalis Historia*. VIII, 81.217).

Tanmateix, ja abans que Plini fes servir el terme *cuniculus* amb el sinificat de 'conill', aquell ja era usat per Varró i Catul, autors nascuts al segle I aC.

1.- Varró:

Tertii generis est, quod in Hispania nascitur, similis nostro lepori ex quadam parte, sed humile, quem *cuniculum* appellant. (*De Agri Cultura*. III, 12)²²

Cuniculi dicti ab eo, quod sub terra cuniculos ipsi facere solent, ubi lateant in agris. (*De Agri Cultura*. III, 12)²³

Duo quidem utique te habere puto, quod in Hispania annis ita fuisti multis, ut inde te *cuniculos* persecutos credam. (*De Agri Cultura*. III, 12)²⁴

2.- Catul:

CINAEDE Thalle, mollior *cuniculi* capillo / uel anseris medullula uel imula oricilla / uel pene languido senis situque araneoso.²⁵ (*Ad Thallum*, vv. 1-3).

tu praeter omnes une de capillatis, / *cuniculosae* Celtiberiae fili, / Egnati. opaca quem bonum facit barba / et dens Hibera defricatus urina.²⁶ (*Ad contubernales et Egnatium*, vv. 18-21).

Marcial, autor llatí del segle primer, també esmenta el mot; per exemple:

Cuniculi. Gaudet in effossis habitare cuniculus antris. / Monstrauit tacitas hostibus ille uias. (*Epigrammata*, XIII, 60)²⁷

i durant els segles III-IV, Solinus:

Bocchoris regnum Baleares fuerunt, usque ad eversionem frugum cuniculis animalibus quondam copiosae. (*De Mirabilibus Mundi*, XXIV)²⁸

²¹ Al gènere llebre partanyen també els animals anomenats a Hispània *cuniculi* (conills); llur fecunditat és extraordinària, i afamen les illes Balears en assolir les messes.

²² La tercera espècie, que hom anomena també *cuniculi* (conills), és originària d'Hispània, i s'assembla molt a les nostres; llevat de la seva grandària, que és més petita.

²³ Els conills (*cuniculi*) deuen llur nom a les llorigueres (*cuniculi*) que fan sota terra per a amagar-se.

²⁴ Pel que fa als dos primers, no dubto pas que no les tingueu en la vostra; però vós, que heu romàs llarg temps a Hispània, pot ésser que us hàgiu així mateix procurat els conills.

²⁵ Cosó Thallus, més tou que un pèl de conill, que un plomissol d'oca, que un petit extrem d'orella, que un membre lànguid de vellard, que una bruta teranyina.

²⁶ Tu entre altres, fill cabellut de la Celtibèria, país dels conills, Egnaci, en què tot el mèrit consisteix en la teva barba espessa i les teves dents, que fregues d'orina Hibera!

²⁷ El conill. El conill s'estima estar dins dels caus capgirats. És ell qui va ensenyar l'art guerrejador de les mines silencioses.

²⁸ Bocchoris regna a les Balears, antigament plenes de conills, que infestaven els sembrats.

Als segles següents IV-V, l'usa Vegeci:

Aliud genus obpugnationum est subterraneum atque secretum, quod *cuniculum* uocant a leporibus, qui cauernas sub terris fodiunt ibique conduntur. (*Epitome rei militaris*, IV, 24)²⁹

El llatí renaixentista tampoc no desdenya l'ús del terme *cuniculus*, que es troba en autors com Erasme de Rotterdam i Lluís Vives:

At uobis pene quotidianum est pro *cuniculis* a tiles feles uendere, pro leporibus canes, si per aurículas et pedes hirsutos liceret (*Colloquia*, 40. Ichthyophagia)³⁰

Perdices, turdos, anaticulas, querquedulas, palumbulos, cuniculos, lepusculos, vitulinam et haedinam (*Exercitatio linguae latinae*. Colloquia XVII. Convivium)³¹

El llatí clàssic coneix dues accepcions del mot: a) conill, b) pas subterrani, túnel, que aplicat a l'àmbit militar pren el de 'mina'.³² Segons Varró (*vide supra*) el primer significat del terme prové de la construcció que fan aquests animals sota terra en construir-ne els caus, aclariment etimològic no desestimat pels estudis filològics del nostre temps.

El terme *cuniculus* coneix descendents romànics: el vegliota *kunič*, bergamès *konič*, francès antic *connil*, *conin*, occità *conilh* (> italià *coniglio*), català *conill*, espanyol *conejo*, portugués *coelho* (REW, 2397).³³

En català, apareix ja en 978, data de la primera documentació segons Coromines, en un text escrit en un llatí macarrònic, i en el segle XI, ja en català. Literàriament, és Llull el primer a documentar-lo. En altres registres lingüístics, apareix en un document perpinyanès de 1283. Pel que fa a l'etimologia, afirma Coromines que és preromà (és a dir, paleohispànic) i que cal emparentar-lo amb l'èuscar, a partir de les varietats diatòpiques roncalès i alt-navarrès *untxi*. La variant *conin*, d'altra banda, s'ha de considerar una paraula procedent de les terres hispàniques cap a parlars francesos, italians i alemanys (DECLC, II: 882-884).

En espanyol, la primera documentació del mot és, segons Coromines, de l'any 1130 en un document de Huesca sota la forma *conello*; apareix també al *Fuero de Madrid* en 1202 com a *coneio*. El CORDE recupera quatre documents de 1293, com als primers casos d'aparició del terme en aquesta llengua,³⁴ sota la

²⁹ Hi ha una altra mena d'atac secret i subterrani, que pren el nom del conill, perquè consisteix a cavar conductes sota terra, i a nosaltres amagar-nos-hi, com fa l'animal.

³⁰ Però us arriba gairabé cada dia a vendre per als conills els gats engreixats; vosaltres vendrieu els gossos per a les llebres, essent llurs orelles i llurs potes peludes.

³¹ Perdius, tords, aneguets, xarrasclets, colomins, conills, llebres, vedelles i de cabrit.

³² El *Lexicon Totius Latinitatis* posa en primer lloc l'accepció de conill: "Cuniculus. Proprie est animal lepori simile, sub terra effossa latere solitum, Aristoteli ignotum, ex Hispania oriundum" (s.v.), que elucubra a partir de la definició de Vegeci (*vide supra*, citació).

³³ Meyer-Lübke afirma encara que d'aquest terme prové l'alemany *künigelhaas* i el bretó *conicl*.

³⁴ *Corpus diacrónico del español*. [Consulta: 10 gener 2014]. Disponible a: <<http://www.rae.es>>.

primera forma esmentada. Més primerenca és la documentació de *coneio*: 1218, amb dos documents. La forma *conejo* ho és, alhora, en 1236 a Gonzalo de Berceo.

El portuguès defineix el terme com a “coelho; galeria subterrànea; canal subterràneo, cano; galeria de mina, mina” (DELP, II: 176) i associa *coelho* a l'espanyol *conejo* perquè tots dos mots provenen de **cuniculu*. Aquest mateix diccionari en posa exemples: “...et de porco duas costas et de coneliis uno *conelio* de morata” (any 1102). En 1181, ja documenta *coelio*, més acostat a la forma estàndard i que representa, gràficament, la pronúncia actual, i finalment *coelho*, al segle XIII: “coelho ainda existia no séc. XIII ‘e aa noite ceava duus coelhos assados’”, i “...e per Joham soariz coelho...” (any 1274).

Al mateix àmbit de la flora i de la fauna esmentat suara en referència a Plini el Vell, cal considerar *cusculium*:

granum hoc primoque ceu scabies fruticis, paruae aquifoliae ilicis. *cusculium* uocant. pensionem alteram tributi pauperibus Hispaniae donat. (*Naturalis Historia*. XVI, 12, 32)³⁵

Aquesta paraula tan sols apareix en aquest context dins l'obra de Plini el Vell. Segons això no semblaria gaire desafortunat pensar que es un terme d'origen hispànic, però encara que apareix a la citació pliniana, aquest autor no ho afirma d'una manera explícita. Podria reforçar aquell origen el fet que hagi donat descendents en espanyol, català i occità: occità *coscolha*, català *coscoll*, espanyol *coscojo*. (REW, 2424). El logudorès també coneix un descendent romànic, *kuskudza* (REW, 2424; *vide nota* 36).

Pel que fa a l'etimologia, el *Lexicon Totius Latinitatis* (I: 925) l'emparenta amb el grec *koskulion*, però en realitat es tracta d'un nom d'origen indígena procedent d'Hispania, no llatí, d'etimologia desconeguda (*cf.* DCELC, I: 922-923; DECLC, II: 985). Alguns diccionaris enregistren la variant *cuscolium* no documentada per cap autor clàssic (LRW, 2715; Gaffiot: 459).³⁶

En català el tenim documentat al segle XIV al *Llibre de les medicines particulars*, traducció del llatí d'una obra del metge i botànic toledà ibn Wāfid (segle XI) escrita en àrab i al *Llibre de Fortuna e Prudència* (segle XIV) de Bernat Metge.

L'espanyol l'enregistra per primera vegada al segle XV (1400)³⁷ i després al XVII al diccionari de Covarrubias (1611) (DCECH, s.v.). És enregistrat pels

³⁵ I això, primerament, és un gra semblant a una gala de l'arbre, que és el petit coscoll [garric]; hom l'anomena *cusculium*. A Hispania, els pobres paguen una meitat del tribut amb aquest producte.

³⁶ G. Körtig (LRW) remet a un treball de P. E. Guarneiro respecte a l'etim *cuscolium*, per ell defensat, i *cusculium*, que segons el romanista italià seria l'origen del gal·lurès *kuskuga* i del logudorès *kuskuza*.

³⁷ CORDE [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. [Consulta: 25 setembre 2014]. Disponible a: <<http://www.rae.es>>.

diccionaris no acadèmics a partir de 1825 (Nuñez de Taboada) fins a 1918 (Rodríguez Navas), i en els acadèmics, a partir de 1780 fins a l'actualitat.³⁸

La llengua portuguesa desconeix el terme.

Certament, el conjunt més nombrós de lèxic paleohispànic que podem documentar en Plini el Vell ha de d'ésser el referit a l'àmbit de la mineria. Entre altres termes miners Plini documenta *arrūgia*:

multisque mensibus non cernitur dies. *arrugias* id genus uocant. (*Naturalis Historia*, 33 70)³⁹

aurum *arrugia* quaesitum non coquitur, sed statim suum est. (*Naturalis Historia*, 33 77)⁴⁰

El llatí clàssic defineix el terme *arrūgia* com 'galeria [d'una mina]' i el relaciona amb *ruga* (Seva *et alii* 1993: 148), però no diu res del possible origen hispànic del mot. El *Lexicon Totius Latinitatis* diu: "vox eorum propria, qui in aurifodinis operantur, qua significatur cuniculus subterraneus, ex quo effoditur aurum" (I: 328), amb el passatge de Plini el Vell, ja esmentat. D'altra banda, cal dir que aquest terme ja fou estudiat des dels inicis de la filologia romànica i apareix a diversos diccionaris primerencs d'aquesta disciplina.⁴¹

Pel que fa a l'origen, Meyer-Lübke afirma que el baix llatí *arrogium* procedeix d'*arrugia* a partir del canvi de significat primigeni esmentat adés. Seria un hispanisme, segons ell i d'altres autors, que significa 'rierol'.⁴² Coromines també apunta el mateix origen per a *arrogium*, atès que aquesta forma és el masculí d'*arrugia*, segons l'etimòleg català. Estaríem, doncs, davant un hispanisme preromà, d'acord amb la citació de Plini el Vell, que donà origen a l'espanyol *arroyo* i al portuguès *arroio* (DCELC, I: 286-287). Tota una altra qüestió fóra relacionar l'èuscar *arroil* 'vall, fossat' amb *arrugia* amb l'objectiu de donar carta de naturalesa a l'origen basc del mot llatí, puix cal pensar, encara, en formes llatines amb *ad-*, possible forma primitiva d'*arrugia* (< **ad-rugia*),⁴³ si tenim en compte l'existència d'una forma *corrugus* (*vide infra*) 'canal [per a rentar el mineral]' (Selva *et alii*, 351) amb sufix *co-* (< *com-*)⁴⁴ (*cfr.* de Hoz 2010: 179). D'altra banda, s'ha de considerar l'existència de formes com ara *ruggia*,

³⁸ Cfr. per a tots els casos *Nuevo tesoro lexicográfico de la lengua española*, on line.

³⁹ I de molts mesos hom no veu pas el dia. Aquestes mines s'anomenen *arrugias*.

⁴⁰ L'or obtingut per l'*arrugia* no té la possibilitat d'ésser fos; és or immediatament, però.

⁴¹ *Lateinisches Romanisches Wörterbuch*, de G. Körtig (LRW, 889); *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, de W. Meyer-Lübke (REW, 678) i *Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen* de F. Diez (EWRs, 426), entre altres. El LRW esmenta les formes romaneses *aruga* i *ieruga* sembla que inexistents i remet a la Gramàtica de les Llengües Romàniques de Meyer-Lübke per explicar el terme (I: § 21).

⁴² *Grammaire des Langues Romanes*, I: § 21; *vide* també *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, s.v., amb dues citacions per a l'espanyol; *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, 62.

⁴³ Per exemple: *arrepo* < *ad-repo*; *arrideo* < *ad-rideo*; *arriego* < *ad-rigo*; *arrodo* < *ad-rodo*; *arrego* < *ad-rogo*; *arreo* < *ad-ruo*, etc.

⁴⁴ Per exemple: *combibo* < *com-bibo*; *comedo* < *com-edo*; *cogito* < *com-agito*; *cognosco* < *com-(g)nosco*, etc.

ruga, roggia, roza, roia, pròpies del nord italià,⁴⁵ amb la possibilitat que tinguin un origen en el llatí *ruga*, sobretot les dues primeres que mantenen la *u* del llatí vulgar procedent d'un *u* llarga llatinoclàssica.

L'espanyol documenta per primera vegada la forma *arogium* en un text de San Pedro de Alcántara de 929. L'asturià avança la datació de l'espanyol uns quants anys: 775. Els diccionaris i repertoris lexicogràfics de la llengua espanyola documenten el mot a partir de 1570.⁴⁶ La primera documentació sota *arroyo*, hem d'anar a cercar-la l'any 1074 en un document notarial.⁴⁷

En portuguès està documentat en 977: "...que descurre de figuerido et per ille *aroió* que descurre de illa lagona" (DELP, I: 321).

Un altre terme miner documentat en Plini el Vell és *corrūgus*, emparentat amb el terme anterior, *arrugia*, com acabem de veure. Apareix en una sola citació en aquest autor:

Alius par labor ac uel maioris inpendii: flumina ad lauandam hanc ruinam iugis montium obiter duxere a centesimo plerumque lapide; *corrugos* uocant, a conriuatione credo. (*Naturalis Historia*, 33 74)⁴⁸

Pel que fa a aquest forma, el LTL (I: 877) afirma: "*corrugus* vel *conrugus*, fossa aut canalis, quo corrivatur ad elevendum aurum ex metallis crutum", i documenta el mot amb la coneguda citació de Plini el Vell. Veiem en aquest diccionari el possible origen de *corr-* provinent de *corr-*, base sobre la qual hom ha tractat d'explicar l'etimologia de *corrugus*, a partir de l'arrel indígena *rūgĭa*. L'explicació etimològica del terme ha dut, com s'esdevé manta vegada quan hom intenta aplanar l'origen de termes paleohispànics, a discussions sembla que infructuoses que es troben en un dic sec, ara per ara. De tota manera, hi ha, darrerament,⁴⁹ dues hipòtesis de treball sobre l'origen de *corrugus*: a) que tingui un origen cèltic, defensat per J. Coromines,⁵⁰ b) que provingui d'una forma irànicoindoeuropea, origen defensat per J. de Hoz.⁵¹

Els descendents romànics tan sols els trobem a la Península Ibèrica, varietats diatòpiques de l'espanyol, portuguès i català,⁵² amb formes com

⁴⁵ Cfr. DCELC, I: 286-287.

⁴⁶ Cristóbal de las Casas, "Vocabulario de las dos lenguas toscana y castellana". Sevilla.

⁴⁷ *Corpus diacrónico del español*. [Consulta: 17 gener 2014]. Disponible a: <<http://www.rae.es>>

⁴⁸ Un altra tasca igual, i àdhuc més dispendiosa, és de conduir des del cim de les muntanyes, la major part del temps des d'una distància de cent milles, els rius, per a rentar aquests bocins esfondrats. Hom anomena aquests canals *corrugos*, de *conriuatione*, penso.

⁴⁹ Se n'ha de rebutjar l'origen basc, defensat en principi per V. Bertoldi, i continuat per d'altres autors.

⁵⁰ J. Coromines, *Tópica hispèrica*, II, p. 268, nota 30. Posteriorment, aquest mateix autor n'ha fet una anàlisi més exhaustiva amb el resultat cèltic conegut (DECLC, II: 954-955).

⁵¹ J. de Hoz 2010: 192.

⁵² Cfr. REW, 2260b, on manca el català *còrrec* i la informació referent a l'espanyol de Santander.

cuérrego (burgalès i santanderí), espanyol estàndard *cuérrago*, portuguès *córrego* i català *còrrec*.

En català, el terme *còrrec* és recollit per l'Alcover-Moll 'excavació produïda en un terreny rost pel pas de les aigües de pluja', i pel DIEC, que el remet a *xaragall* 'incisió erosiva que produeix l'aigua de la pluja en escórrer-se per un terreny inclinat'. Mot d'origen dialectal, com es comprova per l'entrada del DIEC. Literàriament, apareix en autors de la Renaixença, sobretot J. Verdaguer.⁵³ Mot del català septentrional (Rosselló, Conflent, Empordà) i central (Vic), però no de Barcelona; després reapareix al Camp de Tarragona i, sobretot, a les Terres de l'Ebre (Xerta, Prat de Compte, Tortosa i Beseit), on té un ús literari: "Se coneix que per les filtracions de l'aigua, pels gratalls que fan los *còrrecs* de les pluges".⁵⁴ La primera documentació és de l'any 844, sota la forma llatinitzada *correcho*, i ja amb grafia catalana antiga *correch* en 1153 (DECLC, II: 951). Els nostres repertoris lexicogràfics no l'enregistren fins a 1839, en el diccionari de Pere Labèrnia. Un altre autor tortosí que l'usa és Francesc Mestre i Noè: "reguerall fer per l'aigua o la terra en temps de pluja".⁵⁵ Es probable que el terme estigués en ús (o ho està encara actualment) a terres valencianes septentrionals de parla tortosina per tal com Labèrnia era natural del Maestrat. Cal dir, d'altra banda, que el *Diccionari Ortogràfic de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua* també el recull,⁵⁶ i el recentment aprovat *Diccionari Normatiu Valencià*⁵⁷ de la mateixa acadèmia en dóna dues accepcions, totes amb marcció registrològica dins l'àmbit de la geologia: a) *regall*, que remet a la tercera accepció del mot: "3. m Geol. Excavació produïda en un terreny que fa pendent per l'escorriment de les aigües de pluja"; b) *barranc*: "1. m. Geol. Excavació profunda de vessants abruptes que es fa en la terra, generalment produïda pels corrents d'aigua, especialment en zones que presenten materials fàcils d'erosionar", sense, però, una aclaridora, i probablement molt instructiva, marcció diatòpica.

L'espanyol enregistra per primera vegada el mot en 1936 al diccionari acadèmic i fins 1992 el defineix com a *cauce*, amb l'etimologia ja esmentada. En la darrera edició del diccionari, el *Diccionario de la Lengua Española* en fa una

⁵³ Vide DCVB, s.v., i DECLC, II: 952; l'On. Catal. II: 281, recull un *Còrrec* referit a un canal de desaigüe.

⁵⁴ Ramon Vergés *Espurnes de la llar. Costums i tradicions tortosines*, VI, pàg. 350. Tortosa, 1934 (apud, Joan S. Beltran i Cavaller *Vocabulari de Cruïlla. Els mots de les Terres de l'Ebre i del Maestrat en el context del català formal*. Onadaedicions, Benicarló, 2010, pàg. 241).

⁵⁵ Mancomunitat de Catalunya. *Costumari català*, vol II, *Costums sobre termenals, camins i aigües en terres de pagès*. Barcelona, 1921, pàg. 83, apud DECLC, II: 953.

⁵⁶ No és enregistrar, en canvi, pel *Diccionari General de la Llengua Valenciana*, de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana.

⁵⁷ En línia.

definició més ajustada i inclou les dues accepcions amb marcació diatòpica⁵⁸ que sabem, parcialment, pel REW. Cal dir, d'altra banda, que el mot ja apareix al repertori manuscrit de Juan Francisco Ayala Manrique (1693-1729).⁵⁹ La documentació no lexicogràfica espanyola el recull per primera vegada en 1057 sota la forma *córnao*, i en 1234, 1240 sota la forma *cúernago*; en 1920 hom anota *cuérrago*.⁶⁰ També cal anotar *corrugo* en 1574 (DCELC, I: 971).⁶¹ D'altra banda, la lexicografia espanyola enregistra la forma *córrugo*, cultisme, a partir de 1706;⁶² posteriorment, és recollit pel *Diccionario de Autoridades* (1729) i definit com "Azéquia hecha en los rios para conducir agua y subirla, trahindola por los montes, para lavar y purificar el oro";⁶³ aclareix el diccionari que és mot estrany ("es voz de raro uso") pres del llatí, i continua en l'edició de 1780 però amb definició reduïda. El segle XIX ja anota el mot a totes les edicions del diccionari acadèmic espanyol;⁶⁴ i el segle XX, igualment.⁶⁵ Cal considerar així mateix els diccionaris no acadèmics d'aquesta llengua on també és recollit el mot.⁶⁶

En portuguès, *côrrego* és enregistrar per J. P. Machado (DELP, II: 236) i afirma que prové del llatí *corrūgu-* "canal de águas", etimologia que poua del REW. Afegeix després Machado que "Gaffiot registra este voc, com a prosòdia *corrūgus*", i reproduïx una citació del mot en llatí datada en 1178: "... et vadit per directum usque ad corregum..." (Reuter 1938: 362), i una segona citació amb la variant *côrrago* datada en 1087, en una llatí macarrònic: "Et inde torna infesto per illo corrago qui discurrit..." (Reuter 1938: 410); "corgo, sob a forma *côrego* em 1258" (Reuter 1938: 699).

Un altre terme de l'àmbit de la mineria esmentat per Plini és *talūtium* 'mena d'or' o 'indici de la presència d'or'. L'autor llatí, però, no expressa d'una manera explícita que sigui un mot indígena d'Hispania puix el cita després de parlar d'una troballa a la Dalmàcia, però certament hom hi entén que tot el vocabulari referit a la mineria documentat a la *Naturalis Historia* té un origen

⁵⁸ Cuérrago del lat. hisp. Corrugus, barranco por donde se echaban los detritus de las minas. 1. m. *Burg.* Cauce. 2 m. rur. *Cantb.* Canal por donde corren los orines y excrementos de los animales en los establos.

⁵⁹ *Tesoro de la lengua castellana. En que se añaden muchos vocablos, etimologías y advertencias sobre el que escribió el doctissimo Sebastián de Cobarrubias. Empeçose esta obra a 8 de mayo, día de la aparición de S. Miguel, del año de 1693.* Aquest manuscrit es troba a la Biblioteca Nacional de Madrid amb el nombre 1324.

⁶⁰ Juan González Campuzano "Apuntes para un vocabulario montañés", *Boletín de la biblioteca Menéndez y Pelayo*, 1920, 2.

⁶¹ No s'hi anota autor ni obra d'on s'ha documentat.

⁶² John Stevens *A new Spanish and English Dictionary*. Londres, George Sawbridge, 1706.

⁶³ La definició que apareix en aquest diccionari és, en realitat, una versió lliure del text de Plini el Vell.

⁶⁴ 1803, 1817, 1822, 1832, 1837, 1843, 1857, 1869, 1884, 1899.

⁶⁵ 1914, 1925, 1936, 1939, 1947, 1956, 1970, 1984, 1992, 2001, darrera edició.

⁶⁶ 1786 (Terreros y Pando), 1825 (Nuñez de Taboada), 1846 (Salvà), 1852 (Castro y Rossi), 1853 (Domínguez), 1853 (Gaspar y Roig), 1895 (Zerolo), 1904 (Pagès), 1917 (Alemany y Bolufer), 1918 (Rodríguez Navas).

hispànic, i és a partir d'ací que gairebé tothom ha intentat d'explicar-ne l'etimologia (*vide* de Hoz 2003: 90).

Heus-ne ací la citació:

...ut nuper in Delmatia principatu Neronis singulis diebus etiam quinquagenas libras fundens. cum ita inuentum est in summo caespite, talutium uocant, si et aurosa tellus subest. (*Naturalis Historia*, XXXIII, 21)⁶⁷

Aquest mot ha donat els següents descendents romànics: francès *talus* 'rost, talús', occità *talus*, català *talús*, espanyol *talud*, portuguès *talude*, parlar de Claravall, xampanyès *telü* (REW, 8545b). Meyer-Lübke accepta l'etimologia **talos* "front" proposada per J. Jud,⁶⁸ ben documentada, i el dona com a gal·licisme, per bé que és discutit que el mot francès provingui de *talūtium* i més factible fóra pensar en un **talutum* (*cfr.* CNRTL, s.v., *Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales*, en línia; de Hoz 2003: 90). El defineix com 'final d'un rost, d'un talús'. Es possible, així mateix, proposar-ne un origen provinent dels pobles cèltics del nord-oest d'Hispania, amb una etimologia comuna amb el gal. El DCECH (V: 391) en un primer moment és partidari d'aquesta etimologia, tot i que al final es decanta, seguint Bertoldi (1937: 145), per l'etimologia ibèrica. Domergue (1990: 484), però, accepta l'etimologia celta, així com Wodtko (2000: 359) que creu en la possibilitat d'una forma cèltica hispana.

La llengua francesa és l'idioma que primer documenta el mot: cap a 1150 apareix el plural *taluz* "puntals, suports de fusta" (*Thèbes*, edició de G. Raynaud de Lage, 7751), solament en aquest text. Fins 1467-68 no apareix documentat com a "terreny en pendent que forma a la vora d'un fossat, d'un vall". És documentada també en aquesta llengua la variant *talū* (Godefroy, X: 741).

Pel que fa a la resta de llengües romàniques, sembla que es tracta d'un manlleu al francès. En català, es coneix també la forma *talū*. Segons l'Alcover-Moll la forma *talús* és documentada al *Llibre del Mostassaf de Mallorca*, recopilat en 1448, com també formes verbals derivades del substantiu com ara *atalussar* en 1414 (DECLC, VIII: 246), però és sobretot a partir del segle XIX que el terme és recollit i usat en català. Al costat d'aquesta paraula, tenim també *tarús*, forma valenciana que prové de l'habitual canvi de l > r, i que segons Coromines és un arabisme que arrelà allà⁶⁹ pels moriscos (segles XV-XVI).⁷⁰

⁶⁷ "... perquè hom ha vist recentment un exemple a la Dalmàcia, sota el regne de Neró; aquesta vena forneix cinquanta lliures al dia. L'or així trobat a la superfície és anomenat talutium, quan per dessota hi ha una terra aurífera".

⁶⁸ Jakob Jud "Mots d'origine gauloise?", *Romania*, XLVII, pp. 487-488; (*cfr.* bretó *tâl* "front"), *vide* FEW tom 13, 1, p. 68.

⁶⁹ Per a una explicació de la variant formal *vide* DECLC, VIII: 246, amb citacions literàries d'autors valencians del segle XX.

⁷⁰ El *Diccionari Normatiu Valencià* (AVL) els fa sinònims, i dona preferència a la forma *talús*.

En espanyol, apareix en 1788,⁷¹ i ja és habitual en l'*Academia* a partir del seu diccionari de 1884 fins avui, així com als diccionaris generals dels segles XIX-XX.⁷²

En portuguès, la forma *talude* es un castellanisme (*vide* DELP, V: 263): “Do cast. *talud*, que, por sua vez, provem do fr. *talus*, este de origem incerta”. La primera documentació en aquesta llengua data del segle XVIII, al diccionari de Morais.

Un petit grup de mots, que podem classificar dins l'àmbit cultural, és el format pels termes com *caelia*, *cěřĕa* i *cerevīsĭa*, referits a la cervesa, els dos primers provenen d'Hispània i el tercer, de la Gàl·lia.

Heus-ne ací la citació:

Ex iisdem fiunt et potus, zythum in Aegypto, *caelia* et *cerea* in Hispania, *cereuesia* et plura genera in Gallia aliisque prouinciis (*Naturalis Historia*, XXII, 82.164)⁷³

Pel que fa a *caelia*, el *Diccionari llatí-català* de l'Enciclopèdia recull ‘cèlia [mena de cervesa d'Hispània]’ i es demana si pot tenir un origen ibèric. El DIEC, el DNV i el DGLV no el recullen, i els diccionaris històrics nostrats (DCVB, DCELC), tampoc.

El diftong llatí-clàssic *ae* evolucionà fonèticament cap a *e* amb timbre llarg, i d'ací el nostre *cèlia* que recull el diccionari llatí-català esmentat. Tanmateix, el diccionari Gaffiot⁷⁴ escriu el mot *celia* amb *e* i *i* breus, segurament per a la solució francesa *célie* amb *e* tònica sense diftongar cap a *ie* per cultisme.⁷⁵

El mot és recollit pel *Diccionario de la Lengua Española* sota *celia*: “1. f. Bebida de los antiguos habitantes de la Península Ibérica, que se hacía de trigo echado en infusión, al modo de la cerveza o de la chicha”. Apareix per primera vegada en l'edició de 1729, l'anomenat *Diccionario de Autoridades*,⁷⁶ i ja sense interrupció fins a la 22ena edició (2001). No és estudiat per Coromines en els dos diccionaris etimològics de la llengua espanyola (DCELC-DCECH). Els diccionaris no normatius de l'espanyol anteriors a 1729 no el recullen i després d'aquest, ja és inclòs en el diccionari de Terreros y Pando (1786), que, d'altra banda, presenta la primera documentació del mot en diccionaris no acadèmics; posteriorment, apareix a Nuñez de Taboa (1825), Salvà (1846), Castro y Rossi

⁷¹ Esteban de Terreros y Pando *Diccionario castellano de las voces de ciencias y artes y sus correspondientes en las tres lenguas francesa, latina e italiana*. Aquest diccionari ja afirma que prové del francès.

⁷² Vide *Nuevo Tesoro Lexicográfico de la Lengua Española*, en línia.

⁷³ D'elles mateixes es forneixen així mateix begudes: el *zythum* a Egipte, la *cèlia* i la *cerea* a Hispània, la cervesa i d'altres breuratges a la Gàl·lia i algunes províncies.

⁷⁴ Félix Gaffiot, *Dictionnaire latin-français*. Hachette, Paris, 1934.

⁷⁵ Cfr. Meyer-Lübke (1890-1906: 149-167 i 249).

⁷⁶ Especie de bebida, que se hacía echando el trigo en infusión, ò cocimiento, al modo que se compón la cerbéza, ò la chicha de los indios. Era mui usada en España antiguamente. Tiene oy poco, ò ningun uso. Viene del Latino *Caelia*, que significa esto mismo. MARIAN. Hist. Esp lib. 3. cap. 10. Emorranchanse con cierto brebage, que hacían de trigo, y le llamaban *celia*.

(1852), Domínguez (1853), etc., fins a Alemany y Bolufer (1917). Pel que fa a la documentació espanyola en autors antics tenim, la primera de 1270 a Alfonso X el Sabio, i continua a Diego de Valera (1445), Alfonso de Palencia (1490), etc. fins a Manuel Martínez Llopis (1961), la més recent.⁷⁷ D'altra banda, i pel que fa a l'origen del mot en llatí, els estudiosos no s'hi posen d'acord, per bé que de Hoz sembla decantar-se per un origen onomàstic provinent de *kai-lo 'sa, sencer, de bon auguri' (de Hoz 2010: 183).

Les llengües catalana i portuguesa el desconeixen.

Pel que fa a *cěřĕa*, el Diccionari de F. Gaffiot remet a *cerĭa* 'beguda de gra, cervesa'.⁷⁸ La primera forma és així mateix recollida al diccionari llatí-català, 'cervesa' i dóna la possibilitat que sigui de procedència cèltica. Sembla que no ha donat cap descendent romànic (no figura al REW).

Finalment, hi ha el terme *cerevšĭa*, que segons el *Lexicon Totius Latinitatis* s'ha de considerar més escaient que no *cervisia*, forma per aquest diccionari recollida: "*cervisia* et rectius *cerevisia*". Caldria, d'altra banda, esbrinar a què es refereix la citació pliniana amb això de "*ceruesia* et plura genera in Gallia aliisque provinciis", sobretot les variants d'altres províncies.

El terme *cervisia* apareix també a Sant Isidor:

Cervisia a Cerere, id est fruge vocata; est enim potio ex seminibus frumenti vario modo confecta (*Origines*, XX, III, 17).

La citació isidoriana ja fa referència clara que es tracta de la llavor del blat (o dels cereals) barrejada amb aigua feta de diverses maneres. D'altra banda, *cerevšĭa* ha donat descendents romànics en fiülà *cervoese* 'fruit del llúpol', francès antic *cervoise* 'cervesa', origen de l'italià antic *cervogia* 'idem' i de l'engadinès (retoromànic occidental) *gervasa*, 'idem'; occità *Cerveza*,⁷⁹ català *cervesa*, espanyol *cerveza* i portuguès *cerveja* (REW, 1830; DCEH, s.v.), i segons aquests diccionaris, el terme té un origen gàl·lic, com afirma la majoria dels estudiosos. Segons el DCEH, hi ha variants formals: "*cervisia*, *cervesa*, *cervisa* (en Marcelo Empírico, S. V, y en fórmulas merovingias de los SS. VII a IX: Pirson, RF XXVI, 917) o *cerevisia*". Al projecte anomenat *Itera Electronica* de la Universitat Catòlica de Lovaina, que es pot consultar a la xarxa, hi ha la *Bibliothèque virtuelle*, un banc de dades de diverses obres literàries d'autors clàssics on hom pot consultar tot un seguit de formes amb llurs ocurrencies; doncs, hi veiem que apareixen *cerevisia*,

⁷⁷ Vide CORDE [en línia]. *Corpus diacrónico del español*. [Consulta: 17 març 2014]. Disponible a: <<http://www.rae.es>>

⁷⁸ 'boisson de grain, cervoise', amb la citació pliniana esmentada.

⁷⁹ Segurament pronunciat amb alveolar sonora, com es comprova per la grafia *cervesa* recollida als diccionaris d'Alibert, Cantalansa i Mistral (en aquest diccionari, però, sota la forma *cervoese*). Vide també el *Glossarium mediae et infimae latinitatis* (s.v.) on hom anota diverses variants del mot amb citacions medievals, com ara: *cerevisia*, *cervoisia*, *cervasia*, *cervisa*, *cervesa*, d'on, probablement, les pouà Coromines (DECLC i DCEH).

cerevisiam, ceruesia, ceruisia, ceruisiae, ceruisiam, ceruisie, ceruisiarias i ceruisiarium.⁸⁰

En català, apareix ja al segle XIII (*Vides de Sants* rosselloneses). No l'enregistra el CICUS ni tampoc l'Alcover-Moll. Coromines és l'autor que documenta el mot en aquesta obra i accepta l'etimologia gèl·lica proposada pel REW; cal dir, d'altra banda, que les *Vides* la confonen amb la sidra, beguda pràcticament desconeguda en català durant aquest període temporal (cfr. Maneikis-Neugaard, I i DCELC, II: 687).⁸¹ Posteriorment, apareix a la *Questa del sant Greal* (segle XIV).

En espanyol, l'aparició del terme hem d'anar a trobar-la a finals del segle XV, sota la forma *serveza* l'any 1482 en l'autor Diego de Valera (cfr. DCEH, s.v.); també apareix sota la variant *serveza* a la *Crònica burlesca del emperador Carlos V*, de Francés de Zúñiga (1525-1529): "Conde, no de balde os llaman [sic] el conde don Françés que pareçéys *serveza* dañada o queso fresco enxuto al humo" (CORDE).⁸² Aquest mateix corpus, l'enregistra al segle XVII. Una altra variant n'és *cerveça*, enregistrada en 1617 al diccionari de Minsheu, i en 1706 al d'Stevens (*vide* Nuevo Tesoro Lexicográfico de la lengua Española, *on line*). En 1670, sota la variant *cerveza*, és recollit pel diccionari de Mez de Braindenbach (Nuevo Tesoro Lexicográfico de la lengua Española, *on line*), així com Alonso de Palencia (*Universal Vocabulario en latín y en romance*, 1490).

La llengua portuguesa coneix *cerveja*, mot provinent del llatí *cervēsīa*, segons J. P. Machado (DELP, II: 122), en què la vocal tònica és llarga, al contrari de la resta d'autors. Aquest diccionari hi afegeix que hi ha una antiga variant,

⁸⁰ *cerevisia* apareix a la *Història de l'església de Reims*, de Floboard (894-966): "Nam coxit panes et carnes, et accepta *cereuisia*, prout uisum fuit, in uasculis, haec omnia uehiculo, quae uulgo benna dicitur..."; *cerevisiam*: *Ecclesiastes sive Concionator Evangelicus. Liber primus*, d'Erasme: "...sed eodem cultu, quo interdium incedunt, solo indormiant; nec vinum nec *cerevisiam* gustent"; *ceruisia*: a *La civilitat pueril*. Caput IV: de Conviviis, d'Erasme "Tum uinum, tum *ceruisia*, nihilo minus quam uinum inebrians, ut puerorum ualetudinem laedit, ita mores dedecorat", "Aqua feruidae conuenit aetati, aut si id non patitur siue regionis qualitas siue alia quaepiam causa, tenui *ceruisia* utitor, aut uino nec ardenti et aqua diluto"; a *Novum organum*. Liber II, de Francis Bacon "Mustum et *ceruisia* maturescunt longe citius, et fiunt potabilia, in utribus paruis, quam in doliis magnis"; motum in massa farinaria, aut *ceruisia*, aut caseo, aut corpore humano, successium et continuatum; als *Col·loquis (Exercitatio linguae latinae)*, XVII: *Convivium*, de Lluís Vives "Scopas. Ex qua tandem *ceruisia*? Simonides. Ex tenuissima, nam aliae". D'altra banda, hi ha documentació d'altres ocurrencies, com ara: *veruisiae* (Erasme, Bacon i Vives), *ceruisiam* (Beda, Erasme), *ceruisie* (Magna Carta de Joan sense Terra), *ceruisiarias* (Vives), i *ceruisiarium* (Erasme)

⁸¹ Heus ací la citació: "Denuncià-li l'àngel Sant Gabriel que él, Zacharies, auria un fil qui auria nom Joan; lo qual no beuria vi ni *cervea*" [126r2], on hom tradueix l'original llatí *vinum nec siceram*. (Maneikis-Neugaard, I: 98). La forma *cervea* és un error del traductor per pensar que el llatí *cerevisia* prové d'un fals *cerevitia* i d'ací l'evolució antiga *-e(s)a*, com en altres formes catalanes.

⁸² *Corpus diacrónico del español*. [Consulta: 13 setembre 2014]. Disponible a: <<http://www.rae.es>>.

cerveja, documentada al segle XV: "...o dito monge trouxelles paam e çerveija que bebessem".

Fins ací, hem intentat mostrar uns exemples de termes paleohispànics, en alguns casos discutibles –o molt discutibles, si es vol matisar– com ja apuntàvem als primers paràgrafs del treball. El segon pas, i darrer, serà concloure, a través de la documentació ací exposada i tenint en compte que solament és una proposta de valoració, quina –o quines– llengua hispànica documenta el terme per primera vegada i la subsidiarietat de les altres respecte a la primera documentació.

CONCLUSIONS

Els termes *conill*, *coscoll*, *còrrec*, *tarús*⁸³ i *cervesa* són documentats en català abans que a les llengües hispàniques espanyol i portuguès, segons la documentació ací reportada. L'espanyol documenta abans els termes *porca* (sota la forta puerca) i *gord* (gordo) que no les altres hispàniques; i finalment, el portuguès és el primer idioma hispànic a documentar el terme *arroio* (arroyo en esp.), absent, d'altra banda, en català.

BIBLIOGRAFIA

- ALCOVER, A. M. i Moll, F. De B., (1975), *Diccionari català-valencià-balear*, segona edició, corregida i posada al dia. 10 vols, Palma de Mallorca. [= DCVB]
- AGUILÓ I FUSTER, M. (1914-1931), *Diccionari Aguiló. Materials lexicogràfics aplegats perRevisats i publicats sota la cura de Pompeu Fabra i Manuel de Montoliu*, Editorial Altafulla, Barcelona (1988). [= Dag]
- ARASA I GIL, F. (1994-1995), "Aproximació a l'estudi del canvi lingüístic en el període ibero-romà (segles II-I aC)", dins *Arse. Boletín anual del Centro Arqueológico Saguntino*, núm. 28-29, pp. 83-107. Número especial dedicado a Domingo Fletcher Valls. Sagunt.
- BERTOLDI, V. (1937), "Contatti e conflitti di lingue nell'antico Mediterraneo", *Zeitschrift für Romanische philologie*, 57, pp. 137-169, Tübingen, Max Niemeyer, Verlag.
- CAMPBELL, L. i MUNTZEL, M. (1989), "The structural consequences of language death", dins *Investigating obsolescence: studies in language contraction and death*, Nancy Borian (ed.), pp. 181-196, Cambridge, CUP.
- Centre National de Ressources Textuelles et Lexicales. [Consulta: 15 maig 2015]. Disponible a: <<http://www.cnrtl.fr/>>.
- COROMINAS, J. (1955-1957), *Diccionario crítico etimológico de la lengua castellana*, 4 volums, Gredos, Madrid. [=DCELC]
- COROMINES, J. i PASCUAL, J. A. (1980-1989), *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, I (A-CA) 1980; 3.ª reimp. 1991, 938 p.; II (CE-F) 1980; 2.ª reimp. 1989, 985 p.; III (G-MA) 1980; 2.^a reimp. 1989, 903 p. [= DCECH]

⁸³ Tot i sabent que en aquesta llengua, com en les altres dues, és un gal·licisme.

- COROMINES, J. (1980-1991), *Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*. 9 volums, Barcelona. [= DECLC]
- DIEZ, F. (1887), *Etymologisches Wörterbuch der Romanischen Sprachen*, Fünfte Ausgabe, Bonn. [= EWRS]
- DU CANGE, Ch. (1883-1887), *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Niort 1883-1887, 10 vols., I (A-B), II-III (C-F), IV-V (G-N), VI-VII (O-S), VIII-X (T-Z). Reproducció fotomecànica de Akademische Druck-U, Verlagsanstalt, Graz-Austria, 1954. [= GMIL]
- DOMERGUE, C. (1990), *Les mines de la Péninsule Ibérique dans l'antiquité romaine*, Roma.
- ESCRIG, J. (1851), *Diccionario valenciano-castellano*. Dedicado á la Sociedad económica de amigos del país de esta ciudad de Valencia. Servicio de reproducción de libros. Colección Biblioteca Valenciana, Librerías "Paris-Valencia", València, 1979, 2 vols.
- FORCELLINI, A. (1940) *Lexicon Totius Latinitatis*. Secunda impressio anastatice confecta quarta editionis a. a. 1864-1926. Patavium. [= LTL]
- GAFFIOT, F. (1934), *Dictionnaire latin-français*, Hachette, Paris.
- GARCIA GIRONA, J. (1922), *Vocabulari del Maestrat*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló de la Plana.
- GIMENO BETÍ, L. (1997), *Atles Lingüístic de la Diòcesi de Tortosa*, Institut d'Estudis Catalans, Biblioteca de Dialectologia i Sociolingüística, IV, 700 pàg. Barcelona. [= ALDT]
- GODEFROY, F. (1880), *Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IX au XV siècle*, Publié sous les auspices du ministère de l'instruction publique, Paris, Kraus reprint LTD, Vaduz 1965, 8 volums.
- GULSOY, J. (1964a), *El diccionario valenciano-castellano de Manuel-Joaquín Sanelo. Edición, estudio de fuentes y lexicografía*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló de la Plana.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1995), *Diccionari de la llengua catalana*. Edicions 3 i 4, Edicions 62, Editorial Moll, Enciclopèdia Catalana, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, Palma de Mallorca, València. [= DIEC]
- Itinera Electronica. Bibliotheca Classica Selecta. Bibliothèque virtuelle. Université Catholique de Louvain (UCL). [Consulta: 15 maig 2015]. Disponible a: <<http://pot-pourri.fltr.ucl.ac.be/itinera/>>.
- JUNYENT, C. (2007), "Aspectes universals i particulars dels processos de substitució lingüística", dins *Ecologia lingüística i desaparició de llengües*, Germà Colón Domènech i Lluís Gimeno Betí (ed.), Publicacions de la Universitat Jaume I, Castelló de la Plana.
- KÖRTIG, G. (1907), *Lateinisches Romanisches Wörterbuch*, dritte, vermehrte und verbesserte ausgabe, Paderborn, Druck und verlag von Ferdinand Schöninckh.
- LLOMBART, C. i ESCRIG, J. (1887), *Diccionario valenciano-castellano*, Obra dedicada á la Sociedad de Amigos del Pais de Valencia, Servicio de reproducción de libros. Colección Biblioteca Valenciana. Librerías "Paris-Valencia", València, 1987, 2 vols. [= Llombart]
- MACHADO, J. P. (1953-1959), *Dicionario etimológico da língua portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*, 2 vols, Lisboa. [= DELP]

- MANEIKIS KNIAZZEH, C. S. i NEUGAARD, E. J. (1977), *Vides de sants rosselloneses. Text català del segle XIII*. Prefaci de Joan Coromines, Fundació Salvador Vives Casajuana, 3 vols., Barcelona.
- MARTÍ Y GADEA, J. (1891), *Diccionario general valenciano-castellano*. El más completo de los publicados hasta el día, que comprende los términos literarios y del lenguaje usual en su sentido propio y figurado, las voces usadas en las ciencias, artes y oficios, los nombres propios de historia, geografía, biografía y mitología, y las locuciones, frases y refranes usados en el antiguo reino de Valencia. Servicio de reproducción de libros. Librerías "Paris-Valencia", Colección Biblioteca Valenciana, València, 1992, 2 vols.
- MASSIP I BONET, M. À. (1991), *El lèxic tortosí: història i present*, Tesi de doctorat, Universitat de Barcelona.
- MEYER-LÜBKE, W. (1974) *Grammaire des langues romanes*. I, Phonétique, Slatkine Reprints, Genève – Lafitte Reprints, Marseille.
- MEYER-LÜBKE, W. (1935) *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, Fünfte Auflage, Heidelberg, Carl Winter-Universitätsverlag. [= REW]
- NAVARRO GÓMEZ, P. (1996b) *Els parlars de la Terra Alta*. 2. *Atlas Lingüístic de la Terra Alta (ALTA)*, Diputació de Tarragona, Tarragona. [= ALTA]
- NIERMEYER J, F. (1976), *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*, Leiden, E. J. Brill [= MLLM].
- REUTER, A.E. (1938) *Chancelarias Portuguesas Medievais*. Volume I, Documentos da Chancelaria de Afonso Henriques. Coimbra.
- WODTKO, D. (2000), *Wörterbuch der keltiberischen Inschriften: Monumenta Linguarum Hispanicum*, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

Autors i obres citats al treball on line:

a) The classics page – b) Itinera electronica

Aulus Gel·li, *Noctes Atticae*.

Catul, *Ad Thallum*.

Catul, *Ad Contubernaes et Egnatium*.

Columel·la, *De Re Rustica*.

Erasme, *Colloquia*.

Marcial, *Epigrammata*.

Plini el Vell, *Naturalis Historia*.

Quintilià, *Institutio Oratoria*.

Solinus, *De Mirabilibus Mundi*.

Varró, *Rerum Rusticarum, de Agri Cultura*.

Vegeci, *Epitome rei militaris*.

Vives, *Exercitatio linguae latinae*. Colloquia XVII. Convivium.